

Пустовойт О.В., канд. екон. наук, провідний науковий співробітник
Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ПРИСКОРЕННЯ

Виявлено причини виходу України з економічної кризи 2014–2015 рр., проаналізовано окремі проблеми та наукові підходи щодо державного стимулювання високої динаміки вітчизняного виробництва, обґрунтовано висновок, що прискорене зростання економіки може розпочатися за умови здійснення реформ, які забезпечать перерозподіл доходів бізнесу та держави на користь домогосподарств, підвищать рівень нецінової конкуренції на внутрішньому ринку та створюють для бізнесу довгострокові стимули щодо інвестування у випуск інноваційної та якіснішої продукції.

Ключові слова: економічне зростання, зовнішній борг, девальвація, інфляція, економічна криза, економічна політика.

У 2016 р. в Україні розпочалося економічне зростання. Проблема його прискорення сьогодні перетворилася на одну із найактуальніших в економічній науці. Про складність її вирішення свідчать розбіжності в думках експертів. Так, одна частина з них вважає, що для досягнення високої економічної динаміки необхідно: збільшити споживчий попит шляхом пом'якшення фіскальної та монетарної політики [1, с. 5]; друга – угамувати інфляцію, що не дає банкам суттєво збільшити кредитування економіки; третя – започаткувати великі державні інфраструктурні проекти (будівництво доріг, соціального житла, транспортних споруд), які дадуть поштовх розширенню приватного інвестування; четверта – створити вільну від бюрократії та корупції економіку зі сприятливими умовами для розвитку бізнесу (чесним правосуддям, низькими податками, гарантіями інвесторам) [2, с. 24–25].

Відсутність відповіді на запитання: за яких умов економічне зростання України може перетворитися на стійке та прискорене, сьогодні обмежує можливості науковців та спеціалістів у сфері економіки реалістично оцінювати перспективи її майбутньої динаміки. Це породжує у них як зайвий песимізм, так і оптимізм щодо можливостей України за рівнем економічного розвитку наблизитися до розвинених країн світу, доцільності, напрямів та глибини втручання держави в ринковий механізм за допомогою заходів державної політики.

Для зменшення розбіжностей із наведених питань у цій статті поставлено **за мету** дослідити першопричини виходу України з кризи 2014–2015 рр., вивчити можливості ринкового механізму забезпечити інерційне прискорене зростання вітчизняної економіки після 2016 р., оцінити експертні пропозиції та, в разі необхідності, запропонувати нові альтернативні підходи щодо державного стимулювання її високої динаміки.

Для підготовки статті була використана вже частково апробована гіпотеза [3, с. 78–86], суть якої полягає в такому. У короткостроковому періоді, за сталої структури товарообігу на внутрішнього ринку, ключову роль у відновленні та прискоренні його зростання відіграють нецінові чинники сукупного попиту та сукупної пропозиції. У середньо- та довгостроковому періоді, за змінної структури товарообігу на внутрішньому ринку визначальну роль у відновленні та прискоренні його зростання відіграють ринкові інститути. Від рівня їх досконалості залежать інтенсивність та синхронність наростання змін у структурі сукупного попиту та сукупної пропозиції на користь нових видів продукції. Синхронні структурні зміни спроможні спричинити середньострокове прискорене кумулятивне (самопідсилювальне)¹ зростання виробництва, асинхронні – його гальмування – аж до нульових темпів приросту. Унаслідок цього розвиток економіки набуває циклічності, що має інституційну природу.

Для додаткової аргументації висновків, зроблених за результатами дослідження на основі зазначеної методології, були використані наукові надбання іноземних економістів Е.Денісона [4], Р.Доббса, Дж.Вотцеля, С.Лунд, М.Мутафчієвої, К.Бендукідзе, А.Іларіонова, українських – Ю.Харазішвілі [5], Т.Богдан, О.Бетлій, В.Кравчука, І.Піонтківської, П.Кухти, М.Репко, В.Гохтарової, М.Фаріон.

Першопричини відновлення економічного зростання України після кризи 2014–2015 рр.

У 2016 р. в Україні, після двох років економічного спаду, реальний ВВП збільшився на 2,3 %. Майже три чверті внеску в його приріст забезпечили галузі реального сектора економіки: сільське господарство – 0,72%, переробна промисловість – 0,43%, будівництво – 0,32%. Увесь інший приріст ВВП забезпечила сфера послуг, переважно за рахунок підприємств торгівлі, транспорту, телекомунікацій, із здійснення операцій із нерухомим майном.

Аналізуючи факт одночасного приросту виробництва в багатьох галузях, перед українськими науковцями постало запитання: *що ж слугувало першопричиною відновлення економічного зростання?* У пошуках відповіді на нього, наприклад, фахівці Інституту економічних досліджень та політичних консультацій (далі – ІЕД) дійшли висновку, що в 2016 р. в Україні зростання реального ВВП відбулося внаслідок *розширення внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту*² [6].

Зазначений висновок частково піддали сумніву аналітики НБУ, які перевірили ідею: чи міг *інвестиційний попит бути рушієм* економічного зростання

¹ Кумулятивне зростання товарного виробництва – безперервний і самопідсилювальний процес збільшення випуску товарів і послуг в економіці, що виникає за умови, коли приріст сукупного попиту стимулює відповідне збільшення сукупної пропозиції і навпаки.

² Фахівці Інституту економічних досліджень та політичних консультацій дійшли висновку, що реальний ВВП у 2016 р. зріс завдяки збільшенню внутрішнього попиту. Купівельна спроможність українців зросла передусім через вищі доходи від заробітної плати, оскільки рівень оплати праці почав надолужувати втрати від інфляції, що мала місце у 2014–2015 рр. Реальне нагромадження основного капіталу стрімко зросло, через реалізацію урядових інфраструктурних та оборонних проєктів і раніше відкладених інвестиційних планів бізнесу. За прогнозом фахівців, у 2017 р. реальний ВВП мав би зрости на 2,6% через подальше збільшення внутрішнього попиту.

України на початку 2016 р.? За результатами перевірки було встановлено, що, незважаючи на зростання обсягів інвестицій у машини та обладнання, попит на них задовольнявся значною мірою імпортом, а отже, не обов'язково надавав пряму підтримку вітчизняній економіці, хоча й створював потенціал для майбутнього економічного зростання [1, с. 21].

Як видно, дещо суперечливі результати наведених досліджень не пролили світло на першопричини економічного зростання України у 2016 р., оскільки аналітики ІЕД і НБУ не назвали джерело додаткових доходів бізнесу, що були використані для збільшення заробітної плати та інвестицій. І це не випадково, адже, на наш погляд, його варто було шукати на стороні не сукупного попиту, а сукупної пропозиції, точніше серед її чинників, які зменшили витрати виробників на випуск одиниці товарної продукції. До числа таких чинників варто віднести спадні ціни на основні виробничі ресурси (працю, землю, капітал). Розглянемо докладніше, як же розгортався процес їх знецінення.

У 2013 р. українська економіка, набувши майже нульових темпів зростання, увійшла в рецесію. Для початку кризи достатньо було впливу однієї вагомої випадкової події, що вивела би внутрішній ринок зі стану рівноваги. У 2014 р. цю роль виконала *торговельна війна Російської Федерації проти України*.

Фактично торговельна війна розпочалася 14 серпня 2013 р., коли митна служба Росії внесла до переліку "ризикованих" усіх українських імпортерів і підвищила рівень адміністрування митного оформлення. Засоби та перспективи розгортання цієї війни група російських економістів узагальнила в доповіді під назвою "Глухий кут боротьби інтеграцій в Європі" (рос. – "Тупик боротьби інтеграцій в Європе"), що 20 червня 2014 р. була представлена громадськості³ (далі – Доповідь) [7]. Щорічні втрати України через розрив господарських зв'язків із Росією та іншими країнами – членами Митного союзу автори Доповіді оцінили в 33 млрд дол. США.

Розрахунки свідчать, що лише через згорання торгівлі з Росією в 2014 р. загальний обсяг українського експорту товарів і послуг скоротився на 15,4% порівняно з попереднім роком, у 2015 р. – на 13,2%. Унаслідок цього українські експортери втратили доходи на суму 16,4 млрд дол. США [8]. Ці втрати виявилися критичними на тлі погіршення кон'юнктури на світових ринках та розгортання воєнного конфлікту на сході України. У 2014–2015 рр. унаслідок цих подій вітчизняний експорт додатково скоротився ще на 17,4 млрд дол. США, а загальна сума його зменшення з урахуванням втрат від обмежень Росії за ці два роки становила 33,8 млрд дол. США.

Скорочення обсягів експортної виручки та зобов'язання щодо виплати зовнішніх боргів неодмінно зумовлюють зменшення в країні пропозиції іноземної валюти, збільшення її дефіциту та ринкової вартості, що в кінцевому

³ Найімовірнішими засобами торговельно-економічної війни в Доповіді були названі такі: скорочення експорту українських товарів до Росії та країн Митного союзу, зупинка трудової міграції до Росії, повна відмова Росії від трубопровідного транзиту через Україну, збереження підвищених цін на російський природний газ, скорочення російського інвестування, зменшення числа поїздок та обсягів споживчих витрат російських громадян в Україні, відмова російських компаній від лівової частки перевезень, що здійснюються за участю українських операторів.

підсумку призводить до девальвації національної грошової одиниці. Якщо в Україні з цієї позиції розрахувати курс гривні відносно долара США, то можна спрогнозувати, що в 2014 р. 1 дол. США мав би обмінюватися на 10,4 грн, а в 2015 – на 15,9 грн⁴. Ці оцінки дають підстави стверджувати, що в 2014–2015 рр. в Україні *девальвацію гривні можна розглядати як один із найвагоміших чинників зростання рівня цін*.

Разом із тим розрахунковий курс обміну 15,9 грн за 1 дол. США в Україні було швидко перевищено вже в кінці січня 2015 р. Це означало, що в економіці діяли інші потужні чинники, які зменшували купівельну спроможність гривні та знецінювали її відносно провідних світових валют. На наш погляд, до їх числа варто віднести *підвищення тарифів і цін на товари та послуги, що регулюються адміністративно*. У 2014–2015 рр. їх вплив на збільшення загального рівня цін в економіці характеризують такі факти. Так, у 2014 р. адміністративно регульовані тарифи і ціни зросли на 30,4%, у 2015 р. – на 54,6% переважно внаслідок приведення до економічно обґрунтованого рівня вартості послуг у сфері ЖКГ [9, с. 6]. У 2014 р. зростання зазначених тарифів і цін зумовило приріст індексу споживчих цін на 6,7 в.п., а в 2015 р. – майже на 19 в.п. [10, с. 49].

Підвищення адміністративно регульованих тарифів і цін було зумовлено необхідністю скорочення прихованого дефіциту бюджету, обумовленого квазіфіскальною діяльністю держави⁵. Наприклад, у 2014 р. серед державних підприємств України найбільший обсяг квазіфіскальних операції виконував НАК "Нафтогаз України", який продавав природний газ домогосподарствам і підприємствам теплокомуненерго за цінами, що були нижчими від вартості його імпорту. Для ліквідації збитків НАК "Нафтогаз України" Кабінет Міністрів України постановою № 81 від 25 березня 2014 р. започаткував процес підвищення цін на газ до економічно обґрунтованого рівня і, відповідно, тарифів на теплову енергію у сфері ЖКГ. Завдяки цим та іншим заходам прихований квазіфіскальний дефіцит енергетичного та банківського секторів, який фінансувався переважно за рахунок державних запозичень, скоротився з 8,9% ВВП у 2014 р. до 0,6% – у 2016 р. [11, с. 14].

⁴ Розрахунки були зроблені із дотриманням таких вихідних умов. Зокрема, в 2014 р. НБУ на міжбанківському ринку продав 12,3 млрд дол. США. Незважаючи на цю валютну інтервенцію, зменшення обсягів надходжень від експорту на 16,3 млрд дол. США порівняно із попереднім роком та погашення валового зовнішнього боргу на 15,8 млрд дол. США призвело до скорочення на 30,2% пропозиції американської валюти на внутрішньому ринку. Якщо зважати, що її ринкова вартість мала б зрости пропорційно скороченню пропозиції, то в 2014 р. курс обміну 1 дол. США мав би становити 10,4 грн. У 2015 р., практично за нульового сальдо валютних інтервенцій з боку НБУ, зменшення обсягів надходжень від експорту на 17,5 млрд дол. США порівняно з попереднім роком та погашення валового зовнішнього боргу на 7,5 млрд дол. США мало б призвести до скорочення пропозиції та подорожчання американської валюти на внутрішньому ринку на 52,5%, тобто курс обміну 1 дол. США мав би становити 15,9 грн.

⁵ Квазіфіскальна діяльність держави переважно спрямована на забезпечення домогосподарств товарами і послугами безоплатно або за нижчими від ринкових цінами. Цю функцію сектор загального державного управління виконує не самостійно, а шляхом делегування своїх повноважень державним фінансовим і нефінансовим корпораціям, центробанку здійснювати відповідні квазіфіскальні операції. Збитки від їх здійснення держава компенсує із бюджету у вигляді фіскальних субсидій, витрат на поповнення статутного капіталу підприємств з метою запобігання банкрутству, відшкодування гарантованих урядом позик тощо.

Розглянуте адміністративне підвищення тарифів і цін призвело до додаткової втрати купівельної спроможності гривні та її повторного знецінення. На кінець грудня 2015 р., наприклад, обмінний курс 1 дол. США зріс до 23,5 грн. У підсумку в 2014 р. споживчі ціни збільшилися на 124,9%, а в 2015 р. – на 143,3% порівняно з груднем попереднього року [12]. *Після підвищення цін сфера товарного обігу потребувала більше грошей.* Це означало, що НБУ мав збільшити монетарну базу, яка вже під час рецесії 2013 р. зросла на 51,85 млрд грн (на 120,3 %). У 2014–2015 рр. монетарну базу було додатково збільшено, відповідно, на 31,0 та 2,8 млрд грн.

Можна припустити, що зазначені кошти доцільно було би використати на компенсацію домогосподарствам і бізнесу втрат від санації банківської системи та інфляції, що майже наполовину знецінила їхні активи. Однак у 2014–2015 рр. уряд заморозив індексацію доходів населення. Крім того, у ці роки через виведення з ринку 64 проблемних банків частина малих і середніх фірм втратила свої депозити й оборотний капітал та збанкрутувала⁶ [13]. Відклавши вирішення зазначених проблем на майбутнє, одну частину грошової емісії уряд використав для фінансування дефіциту Державного бюджету України (далі – Держбюджету) та надання квазіфіскальних субсидій енергетичному і банківському державним секторам, а іншу – витратив НБУ для зменшення загроз фінансовій системі, які виникли через падіння рівня ліквідності комерційних банків. Такий розподіл грошової емісії підтверджують наведені далі дані.

Дефіцит Держбюджету. У 2014 р. український уряд через скорочення торгівлі з Росією та падіння світових цін на сировинні ресурси опинився перед загрозою різкого зменшення надходжень до державного бюджету. Для забезпечення соціальних виплат населенню, включаючи й переселенців із східних регіонів і фінансування Збройних сил України, які розпочали антитерористичну операцію щодо звільнення окупованих територій Луганської та Донецької областей, уряд збільшив дефіцит Держбюджету до 78,1 млрд грн (5,1% порівняно з ВВП) [14]. Для фінансування цього дефіциту уряд випустив облігації внутрішньої державної позики (далі – ОВДП). Для їх монетизації НБУ впродовж 2014 р. провів 113 аукціонів з продажу ОВДП, що дало змогу без емісії залучити до Держбюджету 67,12 млрд грн [15, с. 52].

Підтримка НБУ ліквідності комерційних банків. У 2014 р. в українському суспільстві через рецесію економіки, політичну нестабільність, воєнну агресію Росії та захоплення нею АР Крим виникли великі інфляційні очікування. Вони спонукали багатьох власників забрати свої банківські депозити з метою переводу в іноземну валюту та захисту від знецінення або уникнення ризиків їх втрати через можливу неплатоспроможність банків. Під впливом такої поведінки вкладників загальний обсяг депозитів у національній та іноземній

⁶ Наприклад, за експертними оцінками старшого наукового співробітника Центру з глобальної свободи та процвітання Інституту Катона у Вашингтоні А.Іларіонова, внаслідок скорочення в 2013 р. – лютому 2017 р. кількості банків зі 180 до 93, сукупні втрати коштів на депозитних рахунках юридичних осіб на кінець 2016 р. становили 78 млрд грн. Ці втрати стали основною причиною закриття сотень малих і середніх фірм, які відразу втратили свої депозити й оборотний капітал.

валюти в банківській системі зменшився на 29%, тобто на 126 млрд грн [16], що скоротило можливості частини банків своєчасно погашати власні зобов'язання в грошовій формі.

У 2014 р. для підтримки ліквідності комерційних банків НБУ майже вдвічі збільшив обсяг їх рефінансування – до 222,3 млрд грн [17] та викупив у них цінні папери України (ОВДП, ОЗДП, облигації підприємств) номінальною вартістю 181,9 млрд грн і 0,094 млрд дол. США [15, с. 71]. Використовуючи ці два інструменти, НБУ фактично надав емісійну підтримку комерційним банкам на суму 404,2 млрд грн. Упродовж року комерційні банки повернули НБУ взяті кредити рефінансування на суму 189,43 млрд грн [17], тобто чиста прихована емісійна підтримка НБУ банківських установ становила 214,7 млрд грн.

Квазіфіскальні субсидії. Український уряд регулярно постає перед необхідністю покривати збитки фінансовим і нефінансовим корпораціям, які здійснюють квазіфіскальну діяльність у сферах банківських послуг, електроенергетики, водопостачання, житлово-комунального господарства, транспорту тощо. Зважаючи на те, що ці збитки пов'язані переважно з державним регулюванням тарифів і цін на рівні, нижчому за ринкові, держава відшкодовує їх суб'єктам господарювання шляхом надання квазіфіскальних субсидій. У 2014 р. вони були надані у формі ОВДП, які уряд спрямував на докапіталізацію державних підприємств і банків, що здійснювали квазіфіскальні операції. Для монетизації ОВДП НБУ викупив їх у суб'єктів господарювання. У такий спосіб у 2014 р., наприклад, НАК "Нафтогаз України" отримав державну підтримку на суму 96,6 млрд грн, ПАТ "Державний ощадний банк України" та ПАТ "Державний експортно-імпорتنний банк України" – 16,6 млрд грн [14] (7,2% порівняно з ВВП). По суті ця підтримка була *компенсацією втрат від інфляції* підприємствам і банкам, які здійснювали квазіфіскальні операції.

За схожим сценарієм емісія грошей розподілялася і в 2015 р. Уряд здійснив внутрішні запозичення на суму 99,0 млрд грн, з яких: 23,9 млрд грн були безпосередньо використані для фінансування державного бюджету; 75,0 млрд грн у формі ОВДП були спрямовані на надання кредиту Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (41,5 млрд грн), докапіталізацію НАК "Нафтогаз України" (29,7 млрд грн), ПАТ АБ "Укргазбанк" (3,8 млрд грн) [18]. Державні облигації були монетизовані НБУ шляхом їх викупу в зазначених власників.

Водночас, як уже зазначалося, в 2014–2015 рр. домогосподарствам та бізнесу не були компенсовані втрати від високого рівня інфляції. Це стало причиною глибокого спаду споживчого та інвестиційного попиту на внутрішньому ринку і, відповідно, обсягів продажу та виробництва продукції. Так, у 2014 р. індекс фізичного обсягу роздрібного товарообігу зменшився на 8,6%, у 2015 р. – на 20,7 порівняно з попереднім роком [19]. Водночас у 2014 р. індекс виробництва, наприклад, промислової продукції зменшився на 10,1%, у 2015 р. – на 13,0% порівняно з попереднім роком [20]. Унаслідок цього товаровиробники почали нести великі збитки. Зокрема, за підсумками 2014 р. фінансовий результат до оподаткування великих і середніх підприємств становив 523,6 млрд грн збитків, 2015 р. – 340,1 млрд грн [21].

В умовах спадного випуску товарів і послуг, збільшення збитків від підприємницької діяльності товаровиробники різко зменшили попит на основні фактори виробництва, що призвело до падіння їхньої ринкової вартості. Про масштаби її зменшення свідчать такі дані.

Ринкову вартість фактора "праця" опосередковано характеризує рівень витрат роботодавців⁷ на утримання робочої сили. Якщо у передкризовому 2013 р. середньомісячні витрати підприємств на утримання одного найманого працівника становили 541,4, то у 2015 р. – лише 240,9 дол. США (за курсом грудня відповідного року), тобто вони зменшилися більш ніж у 2,2 раза.

Ринкову вартість фактора "земля" опосередковано відображає рівень цін на землю під будівництво. У 2014–2015 рр. у Київській області середня ціна сотки землі під забудову зменшилася з 3164 до 1889 дол. США [22], тобто майже в 1,7 раза. Подібна тенденція в усіх регіонах України дала змогу забудовникам вивільнити частину коштів від купівлі землі та інвестувати їх у побудову житла, що стало причиною прискореного зростання будівельної та суміжних з нею галузей.

Ринкову вартість фактора "капітал" опосередковано характеризують надходження від власності. Якщо у передкризовому 2013 р. доходи домогосподарств від власності становили 11,0, то в 2015 р. – 3,4 млрд дол. США (за курсом грудня відповідного року). Це означало, що впродовж 2014–2015 рр. ціна на активи домогосподарств зменшилася більш ніж утричі.

На початок 2016 р. ринкова вартість факторів виробництва зменшилася настільки, що їхня частка у структурі товарних цін суттєво скоротилася. Це дало змогу товаровиробникам отримати перші додаткові доходи навіть в умовах спадного випуску продукції та спрямувати їх на погашення збитків попередніх періодів. Наприклад, у I кв. 2016 р. щомісячний рівень товарного виробництва був менший, ніж у грудні 2015 р. Так, індекс виробництва продукції в січні становив 82%, лютому – 88,9%, березні – 95,1% порівняно з груднем 2015 р. Незважаючи на це, підприємства неочікувано масово зменшили свої збитки на рекордну суму – 659,4 млрд грн.

Зазначена економічна тенденція посилилася в II кв. 2016 р. Упродовж нього щомісячні індекси виробництва продукції зменшилися з 92,1 до 86,7% порівняно з груднем 2015 р. Незважаючи на це, великі та середні підприємства не лише зменшили свої збитки на 31,9 млрд грн, а й уже отримали 62,9 млрд грн прибутку. Це дало їм змогу розпочати інвестиційні проекти та підвищити рівень заробітної плати. Унаслідок цього, після восьми кварталів безперервного падіння, реальні наявні доходи населення знову почали зростати.

І лише в IV кв. 2016 р. зростаючі доходи та споживчі витрати населення зумовили щомісячне виробництво продукції в обсягах, що на 2–5% переви-

⁷ Ринкова вартість робочої сили складається з витрат роботодавців на її утримання, що включають: пряму оплату праці, оплату за невідпрацьований час, премії та винагороди, харчування, напої, паливо та інші видатки у натуральній формі, оплату житла працівників, яку бере на себе роботодавець, внески роботодавців на соціальне забезпечення, оплату професійного навчання, культурно-побутового обслуговування, податки, інші витрати на утримання робочої сили та відрахування, що відносяться до витрат на утримання робочої сили. Служба статистики України розпочала здійснювати та оприлюднювати обстеження витрат на робочу силу починаючи з 2010 р. з періодичністю – раз на чотири роки.

щували рівень грудня 2015 р. Унаслідок цього за підсумками 2016 р. виробництво промислової продукції зросло на 2,8% порівняно з попереднім роком. Це означало, що в Україні розпочалося нестійке економічне зростання. Зокрема, якщо в I кв. 2016 р. приріст реального ВВП становив лише 0,1% порівняно з відповідним періодом попереднього року, то в II кв. – уже 1,5%, у III кв. – 2,3%, в IV кв. – 4,8%. Виявлення причин початку економічного зростання України в 2016 р. дає змогу перейти до пошуку відповіді на ключове запитання, що спонукало підготовку цієї статті.

Чи зможе економічне зростання України, що розпочалося в 2016 р., інерційно перерости в прискорене?

Якщо в 2016 р. в Україні за рахунок зменшення ринкової вартості основних виробничих ресурсів (праці, землі, капіталу) вдалося відновити економічне зростання, то чи достатньо цієї умови для того, щоб воно інерційно переросло в стійке та прискорене? На наш погляд, ринковий механізм самостійно не зможе виконати таку місію в майбутньому. Серед основних причин цього достатньо зазначити три.

Причина перша – зменшення вартості виробничих ресурсів на внутрішньому ринку країни дає підприємцям змогу отримувати надприбутки за рахунок експорту сировини та напівфабрикатів, а власникам робочої сили – шляхом міграції до розвинених країн, де рівень оплати праці в десятки разів перевищує національний. Зважаючи на те, що сировинні ресурси – це продукти з найменшою доданою вартістю, їх експорт спроможний забезпечити країні лише мінімальні темпи економічного зростання. Водночас масова міграція найбільш кваліфікованої робочої сили унеможливує розвиток високотехнологічних виробництв, які спроможні здійснювати глибоку переробку природних ресурсів в інноваційну та якіснішу продукцію та забезпечувати високі темпи економічного зростання країни.

Причина друга – у міру розширення випуску товарної продукції в Україні запаси виробничих ресурсів (праці, землі, капіталу) почнуть зменшуватися, що зумовить зростання їх ринкової вартості. Це призведе до зростання виробничих витрат та втрати товаровиробниками частини прибутків. За цих обставин бізнес буде зацікавлений в перерозподілі на власну користь первинних доходів від виробництва за рахунок мінімізації витрат на оплату праці та сплату податків. Це створюватиме сприятливі умови для розширення тіньового сектора економіки та уповільнюватиме зростання купівельної спроможності населення, зміну його споживчих витрат на користь більш дорогої інноваційної та якіснішої продукції. Відсутність значного попиту на неї стримуватиме підприємців розпочинати її виробництво, що унеможливить перехід країни до високих темпів економічного зростання.

Причина третя – постійне зменшення споживчого та інвестиційного попиту на внутрішньому ринку через необхідність обслуговування та повернення валового зовнішнього боргу. Суть цієї проблеми можна пояснити так. У 2014–2015 рр. падіння ринкової вартості основних виробничих ресурсів (праці, землі, капіталу) та доходів їхніх власників зумовило скорочення попиту на внутрішньому ринку до рівня 2005 р., тобто майже до 68% порівняно

з 1990 р. За цих обставин імпорт продукції зменшився до величини доходів, отриманих від експорту товарів і послуг. Завдяки цьому в Україні було зупинено процес *приросту витрат на обслуговування та повернення валового зовнішнього боргу*. Так, у 2014 р на його обслуговування та повернення Україна вже мала витратити 59,29 млрд дол. США, а в 2015 р. – 56,59, у 2016 р. – 51,20 млрд дол. США, а в 2017 р. – 47,03 [23].

Як не парадоксально, але наведена позитивна економічна тенденція супроводжувалась подальшим збільшенням ризиків входження України до стану дефолту. Про це свідчать такі факти. Якщо в 2013 р. валовий зовнішній борг становив 77,5%, то у 2014–2015 рр. – унаслідок девальвації гривні – він досяг 131,0% від ВВП, вираженого в доларовому еквіваленті.

Зазначене відносне зростання валового зовнішнього боргу автоматично спричинило збільшення гривневих витрат домогосподарств, підприємств, держави на його обслуговування та повернення⁸. За своєю суттю ці витрати були *примусовими заощадженнями*, які економічні агенти мали здійснювати за рахунок скорочення закупівель споживчої та інвестиційної продукції на внутрішньому ринку. Підтвердити це можна так. Наприклад, у 2016 р. Україна погасила валовий зовнішній борг на 5,2 млрд дол. США. Ця сума становила близько 5,6% від ВВП. Водночас приріст ВВП становив лише 2,3% порівняно з попереднім роком. Це означало, що Україна могла повернути частину зовнішнього боргу лише за рахунок скорочення в економіці споживчих та інвестиційних витрат в обсязі 3,3% від ВВП. Проте цього не сталося, тому що в 2016 р. Україна отримала нові іноземні кредити в обсязі 3,35 млрд дол. США [24], що становило 3,6% від ВВП.

За оцінками експертів НБУ, в 2018–2021 рр. Україна має щорічно виплачувати за зовнішніми державними та квазідержавними борговими зобов'язаннями понад 7 млрд дол. США. Для цього темпи її економічного зростання мають перевищувати 6,0% на рік. Якщо вони будуть меншими, то для обслуговування та сплати зовнішніх боргів необхідно буде скоротити споживчі та інвестиційні витрати або взяти нові позички від зовнішнього світу. Розуміючи ризики негативного впливу зовнішніх боргів на зростання економіки, окремі експерти пропонують продовжити переговори з кредиторами про їх часткове чи повне списання. Проте досвід здійснення такої спроби в 2015 р. виявився не зовсім вдалим⁹ [25, с. 25]. Якщо ж навіть уявити, що в майбут-

⁸ Наприклад, у 2014 р. Україна погасила валовий зовнішній борг на суму 16,3 млрд дол. США. Якби вона сплатила його за курсом, що був у грудні 2013 р., то ця сума становила б 8,0% від ВВП, а за курсом грудня 2014 р. – уже 15,9% від ВВП. У 2015 р. Україна погасила валовий зовнішній борг на суму 7,5 млрд дол. США. Якби вона його сплатила за курсом, що був у грудні 2014 р., то ця сума становила б 6,0% від ВВП, а за курсом грудня 2015 р. – уже 9,1% від ВВП.

⁹ За експертною оцінкою Т.Богдан, реструктуризація державного боргу у 2015 р. розвантажила бюджети 2015–2018 рр., але істотно посилила тягар зовнішнього боргу в довгостроковій перспективі. За умовами угоди з кредиторами, уряд виплачуватиме 80% номінальної суми боргу протягом 2019–2027 рр., сплачуючи кредиторам 7,75% річної доходності. Так, замість списаних 3,6 млрд дол. він зобов'язався віддавати кредиторам 15%, або 40% номінального приросту ВВП, протягом 20 років, якщо темпи зростання реального ВВП перевищуватимуть, відповідно, 3 і 4%. За простими математичними підрахунками, сумарні виплати за інструментами компенсації вартості сягнуть 8,3 млрд дол. США за умови, що реальний ВВП зростатиме на 4% протягом 20 років; такі самі виплати перевищать 33 млрд дол. США у разі щорічного зростання ВВП на 5%.

ньому, наприклад, зовнішній державний борг України буде списаний, то це не відкриє їй шлях до стійкого та прискореного економічного зростання. Пояснити це можна так.

Безумовно, списання зовнішнього державного боргу може збільшити сукупний попит в економіці та випуск вітчизняної продукції, але тимчасово, до початку відновлення купівельної спроможності населення, наприклад, до рівня 2012–2013 рр. А далі події на ринку почнуть розгортатися згідно зі сценарієм тих років. Споживчі переваги знову будуть масово надаватися імпортній продукції, що почне уповільнювати зростання вітчизняного виробництва до нульової позначки та розширювати попит на іноземну валюту. За цих умов будь-які негативні зовнішні кон'юнктурні шоки зможуть призвести до її дефіциту в економіці та збільшити ризики девальвації гривні, інфляції, падіння купівельної спроможності населення та обсягів вітчизняного виробництва. Запобігти виникненню валютного дефіциту на внутрішньому ринку Україна зможе лише шляхом нових запозичень, які надаватимуться іноземними кредиторами на дедалі гірших умовах. Це призведе до зростання примусових заощаджень в економіці, що витратимуться на обслуговування та повернення боргів. Іншими словами, часткове чи повне списання зовнішнього державного боргу зможе лише тимчасово прискорити економічне зростання України, але не перетворить його у стійке в середньостроковій перспективі.

Якщо в майбутньому ринкові механізми не зможуть забезпечити перехід України до стійкого та прискореного економічного зростання, то якою має бути державна політика, щоб досягнути цієї мети?

Оцінка окремих пропозицій щодо прискорення економічного зростання України

На початку цієї статті були розглянуті окремі пропозиції щодо втручання в ринковий механізм української економіки. Спробуємо розглянути докладніше, чи є вони достатніми, щоб економічне зростання України перетворилося в стійке та прискорене.

Пропозиція перша – збільшити споживчий попит шляхом пом'якшення фіскальної та монетарної політики. Зокрема, фахівці НБУ прогнозують, що в 2018–2019 рр. в Україні зростання ВВП має прискоритися відповідно до 3,2 та 4,0%. Основним рушієм цього стане приватне споживання завдяки зростанню реальної зарплати та підвищенню пенсій восени 2017 р., поліпшенню споживчих настроїв населення та відновленню кредитування [1, с. 5]. З одного боку, це передбачення виглядає логічним – з огляду на те, що в 2017 р., на тлі уповільнення інфляції, номінальні доходи населення почали зростати більшими темпами внаслідок дворазового підвищення мінімальної заробітної плати та широкого охоплення домогосподарств програмою житлових субсидій. А з іншого – нереалістичним – з огляду на те, що фахівці НБУ одночасно визнають, що підвищення внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту переважно задовольнятиметься імпортованою продукцією [1, с. 5], а це, як уже зазначалося, призводить до уповільнення зростання національного виробництва.

Пропозиція друга – зменшити інфляцію до рівня, за якого банки могли б розпочати кредитування економіки. Цей підхід до прискорення економічного

зростання базується на припущенні, що зниження рівня інфляції дасть змогу комерційним банкам зменшити відсоткові ставки за кредитами, наданими в економіку. Це, у свою чергу, неодмінно зумовить скорочення витрат товаровиробників, пов'язаних із залученням кредитних ресурсів, що дасть їм змогу отримати додаткові доходи. Унаслідок цього в економіці зросте інвестиційний попит, який прискорить її зростання. Докази на користь цієї пропозиції наводяться такі: у швидкозростаючих економіках Східної Європи величина кредитного портфеля підприємств досягає 70% від ВВП, а в Україні – лише 24% [2, с. 25]. Проте існують й інші аргументи, які ставлять під сумнів реалістичність ідеї, що зменшення інфляції та вартості кредитів є достатньою умовою для початку стійкого та прискореного зростання української економіки. Основний серед них є таким. У 2005–2013 рр. реальний сектор вітчизняної економіки активно кредитувався за рахунок зовнішніх фінансових ресурсів. У цей період боргові зобов'язання сектора перед іноземними кредиторами збільшилися більш ніж у 7 разів – з 10,9 до 76,6 млрд дол. США і досягли в 2013 р. величини, що становить 64% порівняно з ВВП. Проте це не змогло зупинити входження української економіки в рецесію.

Пропозиція третя – започаткування державою великих інфраструктурних проєктів (будівництва доріг, соціального житла, транспортних споруд), які будуть спроможні дати поштовх розширенню приватного інвестування. Контраргументи щодо цієї ідеї можна навести такі. Україна вже має досвід її реалізації, він був набутий під час участі в організації чемпіонату Європи з футболу. Так, згідно з Державною цільовою програмою підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу Кабінет Міністрів України запланував у 2008–2012 рр. мобілізувати з різних джерел близько 111,1 млрд грн. З урахуванням курсу гривні за відповідні роки ця сума становила близько 14,8 млрд дол. США (8,9% від ВВП у 2012 р.). Зазначені кошти були спрямовані на удосконалення в регіонах спортивної, дорожньо-транспортної, комунальної інфраструктури, модернізацію міжнародних аеропортів, залізничних колій, вокзалів, будівництво та реконструкцію готелів, оновлення парку міських автобусів і тролейбусів тощо. Проте у 2008–2012 рр. всі ці масштабні державні інвестиції в інфраструктуру не дали поштовху приватному інвестуванню економіки, прискоренню її зростання та не відвернули рецесію 2013 р.

Пропозиція четверта – створити вільну від бюрократії та корупції економіку зі сприятливими умовами для розвитку бізнесу (чесним правосуддям, низькими податками, гарантіями інвесторам). Україна також уже має невеликий досвід реалізації цієї ідеї. Зокрема, в 2014–2015 рр. український уряд зменшив кількість податків, масштаб перерозподілу фінансових ресурсів через Держбюджет, скоротив обсяг процедур, часу та грошових витрат, необхідних для започаткування та реєстрації нового бізнесу [26]. Згідно з експертними оцінками А.Ілларіонова, в 2014–2015 рр. сукупний позитивний ефект урядових реформ мав би становити близько 4–7% від ВВП [13]. Проте в 2016 р. очікуване прискорене зростання економіки не почалося.

Як видно, розглянуті пропозиції та прогнози щодо прискорення економічного зростання не виглядають достатньо переконливими, зважаючи на вже

існуючий досвід їх часткової реалізації в Україні у попередніх періодах. Це означає, що необхідно шукати інші підходи до вирішення проблеми: як досягти високої економічної динаміки в майбутньому?

Прискорення економічного зростання України: передумови, сценарії та проблеми

Для прискорення економічного зростання країни зазвичай використовують два підходи. Серед них, напевно, найбільш відомим є той, що передбачає державне *стимулювання сукупного попиту в економіці* шляхом спрощення умов для зростання доходів домогосподарств, підприємств і держави за рахунок запозичень на міжнародних фінансових ринках [27]. Другий підхід орієнтований на державне *стимулювання сукупної пропозиції в економіці*. Він передбачає, що заходи держави зі зменшення витрат на виготовлення одиниці товарної продукції доповнюються тими, що дають змогу *збільшити ефективність товарного виробництва за рахунок виводу на ринок нових видів продукції*.

Історичний досвід 2006–2013 рр. показав, що політика стимулювання сукупного попиту на внутрішньому ринку за рахунок зовнішніх запозичень привела Україну не до прискореного зростання вітчизняного товарного виробництва, а до імпортозалежності, рецесії та переддефолтного стану. Це означає, що в майбутньому високі темпи приросту української економіки може забезпечити лише політика, що буде орієнтована на державне стимулювання сукупної пропозиції на внутрішньому ринку. *Метою її здійснення має стати вдосконалення ринкового інституційного устрою, доповнення його нормами, що мають мотивувати бізнес перейти від експорту сировини до її поглибленої переробки в інноваційні та якісніші товари і послуги та унеможливити в майбутньому приріст гривневих витрат підприємств і держави на обслуговування та повернення валового зовнішнього боргу.*

Для вирішення останнього завдання заходи державної політики мають містити низку запобіжників, які спроможні забезпечити виникнення двох передумов майбутнього прискореного зростання економіки.

По-перше, рівень інфляції в економіці має бути стабільно низьким, щоб не спричиняти девальвацію гривні та додатковий приріст гривневих витрат держави, нефінансового і фінансового секторів економіки на обслуговування та повернення валового зовнішнього боргу.

По-друге, зовнішні державні запозичення мають здійснюватися Україною виключно для підтримання стабільного обмінного курсу національної валюти та уникнення загроз її девальвації.

Якщо в економіці буде досягнуто низького рівня інфляції та стабільного обмінного курсу гривні, то тенденція до зростання вартості обмежених виробничих ресурсів (праці, землі, капіталу) залишить товаровиробникам лише одну можливість отримувати додаткові прибутки – це модернізувати технології виробництва традиційної продукції з метою зменшення витрат на її виготовлення. Після цього економічне зростання України може відбуватися в межах *трьох нових сценаріїв*. Спробуємо їх описати, зробивши припущення, що в національному господарстві за рахунок технологічної модернізації

вдалося зекономити 1% виробничих ресурсів. У випадку, якщо вони будуть використані для збільшення:

– експорту сировини (тобто продукції з низькою доданою вартістю), то приріст економіки відбудеться в межах: $\Delta Q < 1\%$ (ΔQ – приріст виробництва товарної продукції в економіці);

– випуску кінцевої традиційної продукції, то приріст економіки становитиме: $\Delta Q = 1\%$;

– випуску інноваційної та якіснішої продукції, що завдяки унікальним чи кращим властивостям набуває високої ціни і безперешкодно продаватиметься на внутрішніх і зовнішніх ринках, то приріст економіки досягне: $\Delta Q > 1\%$, тобто вона перейде до прискореного зростання. Довести це можна так. У 2015 р. в Україні частка ресурсів становила близько 60% у структурі випуску товарів і послуг, у той час як у розвинених країнах світу – 47–49%. Водночас частка кінцевої продукції становила 46% у структурі випуску вітчизняних товарів і послуг, тоді як у розвинених країнах світу – 53–55% [28, с. 219, 292]. Ці дані дають змогу виявити, що з одиниці проміжної продукції в Україні виробляється 0,76 одиниці кінцевої продукції у складі ВВП, а в розвинених країнах – 1,12. Це означає, що економіки в них – завдяки випуску продукції з кращими споживчими властивостями, яка має більшу ринкову вартість порівняно з вітчизняною – майже в 1,5 рази ефективніші, ніж в Україні.

За третього сценарію подій економіка виходить на найвищий рівень ефективності та набуває прискорених темпів зростання. Що ж в Україні унеможлиблює їх досягнення? На наш погляд, причини цього криються в існуванні певних *соціальних бар'єрів*, які зменшують мотивацію бізнесу щодо масової модернізації технологій виробництва традиційної продукції та започаткування випуску інноваційних та якісніших товарів і послуг. Спробуємо описати такі бар'єри у формі проблем, які має вирішити майбутня економічна політика.

Проблема перша. Перехід на нові технології будь-якої національної економіки стає виправданим, якщо товаровиробники традиційної продукції не мають змоги вигравати на ринку цінову конкуренцію за рахунок менших витрат на закупівлю виробничих ресурсів. В Україні виробничі ресурси (конструкційні матеріали, продовольча сировина, енергоресурси), які частково експортуються чи імпортуються, переважно продаються на внутрішньому ринку фактично за світовими цінами. Єдиний ресурс, який в Україні продається виключно за особливою внутрішньою ціною, це робоча сила. Наприклад, за даними Євростату в 2016 р. у ЄС-28 середня погодинна вартість робочої сили становила 25,40 євро. Найбільшою вона була в Норвегії – 50,2 та Данії – 42,0 євро, а найменшою в Румунії – 5,5 та Болгарії – 4,4 євро [29]. За нашими підрахунками, в 2016 р. в Україні середня погодинна вартість робочої сили становила 1,38 євро, у 2013 р. – вона дорівнювала 2,8 євро.

Гіпертрофовано низька вартість робочої сили в Україні дає змогу бізнесу скорочувати витрати виробництва та отримувати надприбутки без використання новітніх заощадливих технологій і зміни структури випуску товарів і послуг на користь інноваційних та якісніших. Крім того, відсутність мотивів щодо виробництва останніх також пояснюється низькою купівельною спро-

можністю населення, яке свої витрати спрямовує переважно на задоволення першочергових життєвих потреб, пов'язаних із придбанням продовольчих товарів та оплатою комунальних послуг. У загальній структурі частка цих витрат суттєво збільшилася під час економічної кризи 2014–2015 рр., що скоротило можливості споживачів закуповувати нові види продукції та стимулювати їх масове вітчизняне виробництво¹⁰.

Проблема друга. Якщо припустити, що в Україні вартість робочої сили почне прискорено зростати і спричинить технологічну модернізацію виробництва, то це не означає автоматичного переходу до масового випуску інноваційної та якіснішої продукції. Для цього на внутрішньому ринку має зростати не лише споживчий попит, а й *нецінова конкуренція*¹¹. Як відомо, її рівень збільшується лише за умови, коли товаровиробники не мають змоги отримувати наддоходи від продажу традиційної продукції за рахунок уведення в оману покупців або ненадання їм повної інформації про реальні споживчі властивості товарів. Тільки за цих обставин у бізнесу виникають мотиви інвестувати у випуск нових продуктів.

Проблема третя. Створити стійкі та довготривалі стимули для бізнесу щодо інвестування у випуск нової продукції держава не зможе, не ставши активним учасником цього процесу, який має наміри підтримувати його незалежно від зміни політичної кон'юнктури у країні. Розпочати державно-приватне партнерство з питань збільшення випуску нової продукції варто з розробки середньо- та довгострокових державних пріоритетів розвитку структури товарного виробництва, які мають стати складовою частиною політики прискорення економічного зростання.

Економічні маркери переходу України до прискореного економічного зростання

Розроблення політики щодо прискорення зростання української економіки – це прерогатива уряду. Своє бачення шляхів вирішення існуючих проблем він виклав у середньостроковому плані пріоритетних дій до 2020 року, який було затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275-р. У цьому документі задекларовано, що економічне зростання України є однією з найважливіших цілей державної економічної політики. Для його відновлення передбачені заходи, що мають вирішити такі проблеми, як: нестійка макроекономічна стабільність; високий рівень "тінізації" економіки; низький рівень розвитку конкуренції, несприятливий діловий клімат; низька продуктивність праці та низька міжнародна конкурентоспроможність економіки, відсутність інвестицій, неефективне викори-

¹⁰ У 2014–2015 рр. реальні наявні доходи населення зменшилися на 31,2% порівняно з 2013 р. Унаслідок цього структура споживчих витрат змінилася. Якщо в 2013 р. у середньому за місяць одне домогосподарство спрямовувало на закупівлю продовольчих товарів та оплату житла і комунальних послуг 58,1% сукупних витрат, то в 2015 р. – уже 63,6%. Це означає, що структура споживчих витрат погіршилась, тому що серед них на 5,5% зменшилася частка тих, які можна було б спрямувати на закупівлю інших видів продукції, у тому числі інноваційних.

¹¹ Нецінова конкуренція – це спосіб змагання за покупців, який заохочує їх купувати продукцію з урахуванням не лише рівня цін, а й її споживчих властивостей, надійності, термінів після-продажного гарантійного обслуговування тощо.

стання конкурентних переваг країни та природних ресурсів, застаріла інфраструктура; незадовільна система транспортних послуг і міжнародних зв'язків [26].

Проблеми, які уряд має намір вирішувати для прискорення економічного зростання, дещо перегукуються з тими, що були описані вище. За цих обставин видається доцільним здійснити наукове обґрунтування певних критеріїв, образно кажучи, "*економічних маркерів*", які з часом підтвердять, що українська економіка реально входить чи не входить у стан стабільного та прискореного економічного зростання. Спробуємо коротко описати набір таких маркерів.

1. В українській економіці проблема низької купівельної спроможності населення може бути вирішена за допомогою заходів державної політики, що забезпечать реальний перерозподіл доходів бізнесу та держави на користь домогосподарств. Зокрема, для перерозподілу доходів власників бізнесу держава має використати набір інструментів, які звузять їхні можливості ухилитися від сплати податків. Наприклад, скорочення тіншового сектора економіки, прогресивне оподаткування підприємницьких наддоходів, унеможливлення їх виведення без оподаткування в інші країни (офшорні зони), припинення зловживань на митниці (заниження вартості імпорту, контрабанда) та діяльності конвертаційних центрів тощо. Водночас для перерозподілу на користь домогосподарств власних доходів держава має поетапно зменшувати квазі-фіскальні субсидії для державного сектора економіки та відновити практику відшкодування населенню інфляційних втрат шляхом індексації його доходів. Крім того, органам державної влади варто і надалі підвищувати соціальні стандарти, збільшуючи мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, інших видів соціальних виплат, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Причому при визначенні останнього варто орієнтуватися на постсоціалістичні країни, які є членами ЄС.

Проте органи державної влади не зможуть гармонійно перерозподілити доходи між населенням і бізнесом, якщо в цей процес будуть активно втручатися чиновники, які ставлять за мету власне збагачення за рахунок корупційних дій. За підсумками 2016 р. встановлено, що за допомогою корупційних схем з української економіки було виведено 85 млрд грн [30]. Цей обсяг коштів у 8,6 раза більший порівняно з тим, який іноземні інвестори вклали в українську економіку в 2016 р. Такий масштабний перерозподіл грошових потоків могли зробити лише люди, які перебували у вищих ешелонах державної влади. Разом із тим у 2014–2016 рр. судовий розгляд справ проти них не здійснювався. Ця ситуація означає лише одне: в Україні боротьба з корупцією успішно блокується впливовими політичними групами. Це перетворило корупцію із економічної проблеми в політичну, що може бути вирішена шляхом парламентських виборів та заміни тієї частини депутатського корпусу, яка не виправдала очікувань українського суспільства щодо припинення незаконного збагачення представників органів державної влади.

В Україні основним індикатором успішного вирішення проблеми низької купівельної спроможності населення може бути факт *зменшення відмінності*

(диференціації)¹² у матеріальних статках різних його верств. За оцінками науковців, уже в 2008 р. доходи (в тому числі "тіньові") 10% найзабезпеченіших українських громадян перевищили доходи 10% найменш забезпечених майже в 15 разів [31, с. 172] і ця різниця постійно продовжувала зростати і донині. На наш погляд, за цим показником Україна тяжіє до Чилі, де він становить 26,5 рази, Мексики – 25,1. Водночас у постсоціалістичних країнах, які набули членства в ЄС, такі доходи різняться, наприклад, у Чехії в 5,4 раза, Словаччині – 5,7, Угорщині, Польщі – 7,3, Естонії – 9,6 раза [32].

2. В Україні рівень нецінової конкуренції на внутрішньому ринку не зможе суттєво зрости, якщо виробники традиційної продукції матимуть певні конкурентні переваги щодо її збуту та отримуватимуть додаткові доходи порівняно з виробниками нових видів товарів і послуг. Держава має суттєво скоротити такі переваги. Для цього доцільно переорієнтувати систему державних закупівель на придбання найнижчих за ціною, але найбільш якісних товарів і послуг, а систему державної допомоги – на підтримку тільки тих підприємств, які мають наміри вивести на ринок зразки виключно інноваційної та якіснішої продукції, митну службу – на захист внутрішніх ринків від імпорту низькоякісної дешевої продукції, що не відповідає вимогам вітчизняного законодавства у сфері технічного регулювання, гармонізованого із законодавством ЄС. Крім того, в економіці варто створити систему податкових стимулів щодо здійснення науково-технічної та інноваційної діяльності, в практику господарської діяльності запровадити порівняльну рекламу, що дає інформацію про споживчі властивості певної продукції порівняно з конкурентними аналогами та суттєво розширити в межах системи ринкового нагляду контроль за рівнем безпечності продукції, що перебуває в ринковому обігу. Основною ознакою зростання рівня нецінової конкуренції в економіці України варто вважати перетворення поодиноких випадків збільшення доходів підприємств за рахунок виробництва та експорту нових зразків продукції¹³ в масову практику господарювання, що зумовить *зростання обсягів товарного виробництва на одиницю перероблених природних ресурсів*.

3. На наш погляд, розвиток структури товарного виробництва в Україні варто здійснювати за допомогою середньо-та довгострокових державних проєктів з випуску певних нових видів товарів і послуг. Проєкти варто сконцентрувати за такими пріоритетними напрямками.

¹² У міжнародній практиці відмінність (диференціація) у матеріальних статках різних верств населення країн часто оцінюється шляхом порівняння доходів 10% найбільш і найменш забезпечених груп населення (децильний коефіцієнт). В Україні через тінізацію доходів як підприємців, так і найманих працівників децильний коефіцієнт розрахувати складно. Ігнорування цих обставин призводить до того, що, за офіційними даними, які базуються на децильних коефіцієнтах чи індексах Джині, Україна виглядає країною з високою економічною рівністю, близькою до Швеції, Фінляндії чи Німеччини.

¹³ Наприклад, за підсумками 2016 р. науково-виробничий центр "Борщагівський хіміко-фармацевтичний завод" (БХФЗ) отримав чистий прибуток в розмірі 118,7 млн грн, що удвічі перевищує показник попереднього року. Частка експорту становила 10,2% у загальному доході. Після закриття ринку Росії БХФЗ розширив поставки продукції до Латвії, Литви, Боснії, Сербії, США, В'єтнаму, Грузії та країн СНД. У 2016 р. на ринок було введено шість нових препаратів. У 2017 р. на стадії розробки перебувають ще 25 лікарських засобів. Очікується, що в 2017 р. інвестиції в розвиток виробництва становитимуть близько 140 млн грн. Див.: [33].

Напрямок перший – імпортозаміщення. Процес імпортозаміщення доцільно поширити лише на найбільші ринки імпортової продукції, яку можуть виробляти вітчизняні підприємства і на закупівлю якої витрачаються великі обсяги іноземної валюти. Докладне вивчення цих ринків дає змогу дійти висновку, що імпортозаміщення доцільно розпочати з розширення випуску якісно кращих зразків легкових автомобілів, міських автобусів, трамваїв, тролейбусів, станків та обладнання, електропобутових приладів, електроінструментів, будівельних матеріалів, фармацевтичних та полімерних виробів, одягу та взуття.

Напрямок другий – розширення асортименту та обсягу випуску товарів і послуг за рахунок поглиблення переробки природних ресурсів. Напевно, найбільшим національним проектом у цьому напрямі могла би стати програма розвитку тваринництва, птахівництва, в межах якої частина фуражного зерна спрямовувалася б на переробку в корми, для виробництва в подальшому більших обсягів м'ясних і молочних продуктів, яєць. Не менш важливими національними проектами могли би стати програми енерго- і теплозбереження та переробки побутових відходів у комунальному господарстві, скорочення витрат пального у сфері транспортних послуг, споживання природного газу в промисловості.

Напрямок третій – збільшення випуску високотехнологічної продукції з інноваційними властивостями. Такими проектами в Україні могли б стати: виробництво військової техніки, високоточної зброї, легкових електромобілів, пасажирських і транспортних літаків, космічних ракет багаторазового використання, програмного забезпечення.

Висновки

У 2016 р. в Україні розпочалося економічне зростання. Першопричиною його відновлення було різке падіння ринкової вартості основних факторів виробництва (праці, землі, капіталу) під час кризи 2014–2015 рр. Їх знецінення дало змогу вітчизняним виробникам отримати та спрямувати додаткові доходи на збільшення заробітної плати і реалізацію інвестиційних проектів. На сьогодні перед українським урядом постала необхідність перетворити зростання економіки на стійке та прискорене, за якого приріст ВВП перевищить 6% на рік. Це дало б змогу поступово зменшувати ризики дефолту України, погашаючи її зовнішні боргові зобов'язання, що досягли 131% порівняно з ВВП.

Проведені дослідження показали, що в майбутньому Україна має єдиний шлях прискорення зростання – підвищення ефективності виробництва за рахунок технологічного скорочення витрат ресурсів на випуск продукції та/або надання їй кращих чи інноваційних властивостей. Зважаючи на це, можна передбачити такі три сценарії майбутнього зростання української економіки. Згідно з першим, Україна за рахунок технологічної модернізації може щорічно скорочувати витрати ресурсів на 2% та експортувати їх, що забезпечить приріст реального ВВП в обсязі, меншому ніж 2% на рік. Відповідно до другого сценарію, Україна, крім щорічної двовідсоткової економії, може також на 2% збільшувати випуск ресурсів та переробляти їх додатковий сукупний обсяг у кінцеву традиційну продукцію для внутрішнього ринку. У цьому випадку

приріст реального ВВП збільшиться до 4% на рік. Згідно з третім сценарієм, крім щорічної двовідсоткової економії та збільшення випуску ресурсів на 2%, Україна розпочне процес їх поглибленої переробки в нові види продукції з кращими або інноваційними споживчими властивостями. Це дасть їй змогу з одиниці ресурсу виготовляти в 1,5 рази більше товарів і послуг. За цієї умови приріст реального ВВП в Україні становитиме понад 6% на рік.

Час покаже, який із наведених сценаріїв буде реалізовано в Україні. За підсумками ж 2016 р. можна припустити, що зростання економіки розпочалося в межах першого сценарію, за якого додатково вироблені сировинні ресурси експортуються на світові ринки. Про це свідчать такі дані. У 2016 р. в Україні випуск товарів проміжного споживання, тобто ресурсів, збільшився на 2,7%. Якби ці додаткові ресурси були перероблені в кінцеві традиційні товари і послуги, то приріст ВВП мав би становити близько 2,7%, а якби в інноваційні та якісніші – то приріст ВВП перевищив би 4%. Реальний ВВП України зріс на 2,3%, що є свідченням продажу додаткових ресурсів на зовнішньому ринку. Реалізація цього сценарію означає, що реформ, які були здійснені в Україні в 2014–2016 рр., ще недостатньо, аби у найближчому майбутньому перетворити зростання вітчизняної економіки в стійке та прискорене, зумовити в ній новий інституційний економічний цикл, під час якого вона вийде на довгострокову траєкторію розвитку, що була сформована в 1997–2013 рр. [3, с. 296–303].

Список використаних джерел

1. Інфляційний звіт / Національний банк України. 2017. Липень. 62 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=51889286>
2. Медведев А. Не мелочи жизни. *Новое время*. 2017. № 19 (148). С. 22–25.
3. Пустовойт О. Інституційна природа економічних циклів. Досвід України: монографія / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів НАН України". Київ, 2016. 388 с.
4. Denison E. F. Trends in American economic growth, 1929–1982. Washington, DC : Brookings Institution, 1985. 141 p.
5. Харазішвілі Ю. Щодо вибору точок впливу політики стимулювання економічного зростання: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/574/>
6. Бетлій О., Кравчук В. За прогнозом поступове відновлення відбуватиметься і у 2018 році. *Макроекономічний прогноз України*. 2016. № 11–12 (110). URL: http://www.ier.com.ua/ua/publications/regular_products/forecast?pid=5445
7. Винокуров Е., Кулик С., Спартак А., Юргенс І. Тупик боротьби інтеграцій в Європі: доклад (краткий варіант). *Сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда исторические перспективы*. 2014. 26 июня. URL: http://www.perspektivy.info/oikumena/europe/tupik_borby_integracij_v_jevrope_doklad_kratkij_variant_2014-06-26.htm
8. Статистика зовнішнього сектору / Національний банк України. 2017. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65613
9. Макроекономічний та монетарний огляд / Національний банк України. Січень 2016. 15 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=26799942>
10. Інфляційний звіт / Національний банк України. Вересень 2015. 54 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=22249640>
11. Звіт про фінансову стабільність / Національний банк України. Грудень 2016. Вип. 2. 59 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=50604896>

12. Індекси споживчих цін на товари та послуги (до грудня попереднього року) / Державна служба статистики України. 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
13. Ілларіонов А. Керівництво Нацбанку обвалило гривню, збільшило частку російських банків, збільшило держборг і дозволило Януковичу приховати активи. *Гордон*. 22 травня 2017. URL: <http://gordonua.com>
14. Інформація Міністерства фінансів України щодо виконання Державного бюджету України за 2014 рік. *Урядовий кур'єр*. 28 лютого 2015. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/informaciya-ministerstva-finansiv-2014/>
15. Річний звіт 2014 / Національний банк України. 11 квітня 2015. 212 с. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=17568764>
16. За рік українці забрали з банків майже третину депозитів. *УНІАН*. 30 грудня 2014. URL: <http://economics.unian.ua/finance/1028036-za-rik-ukrajintsi-zabrali-z-bankiv-mayje-tretinu-depozitiv.html>
17. Національний банк оприлюднюватиме інформацію про надані банкам кредити рефінансування на строк більше 30 днів / Національний банк України. 27 січня 2015. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=14075359
18. Інформація Міністерства фінансів України щодо виконання Державного бюджету України за 2015 рік. *Урядовий кур'єр*. 2 березня 2016. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/informaciya-ministerstva-finansiv-ukrayini-08/>
19. Обсяг обороту роздрібної торгівлі (щомісячна інформація) / Державна служба статистики України. 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
20. Індекси промислової продукції в Україні у 2010–2017 роках / Державна служба статистики України. 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
21. Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності / Державна служба статистики України. 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
22. Ряполов К. Українцям вигідніше купувати землю під забудову, ніж готові будинки. *Сьогодні*. 19 березня 2015. URL: <http://ukr.segodnya.ua/economics/realty/ukraincam-vygodnee-pokupat-zemlyu-pod-zastrojku-chem-gotovye-doma-600963.html>
23. Короткостроковий зовнішній борг України за залишковим терміном погашення / Національний банк України. 2016. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36693548>
24. Динаміка платіжного балансу України: аналітична форма представлення / Національний банк України. 2016. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208301>
25. Богдан Т. Зовнішнє боргове навантаження та виклики для валютно-фінансової політики України. *Економіка України*. 2016. № 7. С. 21–32.
26. Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 року: затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80>
27. Dobbs R., Lund S., Woetzel J., Mutafchieva M. Debt and (not much) deleveraging / McKinsey Global Institute. February 2015. 123 p. URL: <https://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/debt-and-not-much-deleveraging>
28. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". Київ, 2015. 304 с.
29. Labour cost levels by NACE Rev. 2 activity / Eurostat. 2017. URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lc_lci_lev&lang=en
30. Глава НАБУ оцінив корупційний ринок України в 85 млрд грн. *LIGA.net*. 24 квітня 2017. URL: <http://biz.liga.net/ekonomika/all/novosti/3653361-glava-nabu-otsenil-korruptsionnyu-rynok-ukrainy-v-85-mlrd-grn.htm>
31. Тохтарова В. Дифференціація населення по доходам с учетом теневого сектора. *Економічний аналіз*. 2010. Вип. 7. С. 166–175.

32. OECD Factbook 2015–2016: Economic, Environmental and Social Statistics. 2016. P. 55. URL: <http://www.sipotra.it/wp-content/uploads/2016/10/16.8.3.pdf>

33. Крупный производитель лекарств нарастил прибыль в 2 раза. *delo.ua*. 10 травня 2017. URL: <https://delo.ua/business/krupnyj-proizvoditel-lekarstv-narastil-pribyl-v-2-raza-330755/>

Надійшла до редакції 28.11.2017 р.

*Пустовойт О.В., канд. екон. наук, ведучий научний співробітник
Інститут економіки і прогнозування НАН України*

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ УСКОРЕНИЯ

Выявлены причины выхода Украины из экономического кризиса 2014–2015 гг., проанализированы отдельные проблемы и научные подходы относительно государственного стимулирования высокой динамики отечественного производства, обоснован вывод, что ускоренный рост экономики может начаться при условии осуществления реформ, которые обеспечат перераспределение доходов бизнеса и государства в пользу домохозяйств, повысят уровень неценовой конкуренции на внутреннем рынке и создадут для бизнеса долгосрочные стимулы по инвестированию в выпуск инновационной и более качественной продукции.

Ключевые слова: *экономический рост, внешний долг, девальвация, инфляция, экономический кризис, экономическая политика.*

*O.Pustovoit, Ph.D. in Economics, Leading Researcher,
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine*

ECONOMIC GROWTH IN UKRAINE: PROBLEMS AND REVIVAL PROSPECTS

In 2016, after two years of economic downturn, Ukraine's real GDP grew by 2.3%. Some researchers explained the resumed economic growth with an increase in domestic consumer and investment demand. Contrary to these conclusions, the article presents the facts that the growth of the Ukrainian economy began as a result of depreciation under the influence of inflation of the main factors of production, that is, labor, land, and capital.

Reduced cost of their purchase allowed the businessmen, even with reduced output, to receive additional revenues and direct them to increase wages and to finance investment projects. In 2016-2017, the annual growth rate of the Ukrainian economy did not exceed 2.5%.

This limited the government's ability to raise living standards, overcome poverty, and serve and repay the foreign debt. To solve these problems, annual economic growth should exceed 6%. The article provides evidence that cheap domestic production resources are insufficient to speed up Ukraine's economic growth of Ukraine in the future.

In order to initiate such a growth, it is necessary to create a motivational mechanism that would encourage the business to shift from the export of raw materials over their deep processing into new goods and services with greater added value.

The author proposes to create such a mechanism via institutional reforms that would address the three key tasks. They include: redistributing business and state revenues in favor of the households to increase their demand for innovative and/or higher-quality

products; increasing the level of non-price competition between the producers of such items; and creating long-term incentives for them to invest in new types of goods and services.

Key words: *economic growth, institutional economic cycle, external debt, devaluation, inflation, economic crisis, economic reforms.*

References

1. National Bank of Ukraine (July 2017). Inflation report. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=51889286> [in Ukrainian].
2. Medvedev, A. (2017). Not just trifles. *Novoye vremia – New time*, 19 (148), 22–25 [in Russian].
3. Pustovoit, O. (2016). The institutional nature of economic cycles. Ukrainian experience. Institute for economics and forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
4. Denison, E.F. (1985). Trends in American economic growth, 1929–1982. Washington, DC: Brookings Institution.
5. Kharazishvili, Yu. On the selection of influence points in the policy of economic growth: an analytical note. The National institute for strategic studies. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/574/> [in Ukrainian].
6. Betlij, O., Kravchuk, V. (2016). According to forecast, gradual renewal will continue in 2018. *Makroekonomichnyj prohnoz Ukrainy – The macroeconomic forecast of Ukraine*, 11–12 (110). Retrieved from http://www.ier.com.ua/ua/publications/regular_products/forecast?pid=5445 [in Ukrainian].
7. Vynokurov, E., Kulyk, S., Spartak, A., Yurhens, Y. (June 26, 2014). A blind alley in the struggle between the integrations in Europe: a paper (short version). *Setevoe izdanie Centra issledovanij i analitiki Fonda istoricheskie perspektivy – A network edition of The Center of Research and Analysis. Historical Perspectives Foundation*. Retrieved from http://www.perspektivy.info/oikumena/europe/tupik_borby_integracij_v_jevrope_doklad_kratkij_variant_2014-06-26.htm [in Russian].
8. National Bank of Ukraine (2017). Statistics of the Foreign Sector. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65613 [in Ukrainian].
9. National Bank of Ukraine (January 2016). Macroeconomic and monetary review. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=26799942> [in Ukrainian].
10. National Bank of Ukraine (September 2015). Inflation report. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=22249640> [in Ukrainian].
11. National Bank of Ukraine (December 2016). Report on financial stability, Vol. 2. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=50604896> [in Ukrainian].
12. State Statistics Service of Ukraine (2016). Consumer price indexes on goods and services (to previous December). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. Illarionov, A. (May 22, 2017). The NBU administration toppled the hryvnia, raised the share of Russian banks, increased the national debt and made it possible for Yanukovych to hide his assets. *Hordon – Hordon*. Retrieved from <http://gordonua.com> [in Ukrainian].
14. Information of the Ministry of Finances of Ukraine on the execution of the State Budget of Ukraine for 2014 (February 28, 2015). *Uriadovyi kurier – Government Courier*. Retrieved from <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/informaciya-ministerstva-finansiv-2014/> [in Ukrainian].
15. National Bank of Ukraine (April 11, 2015). Annual report 2014. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=17568764> [in Ukrainian].
16. During the year, Ukrainians have withdrawn from the banks almost one third of their deposits (December 30, 2014). *UNIAN – UNIAN*. Retrieved from <http://economics.unian.ua/finance/1028036-za-rik-ukrajintsi-zabrali-z-bankiv-mayje-tretinu-depozitiv.html> [in Ukrainian].

17. The National Bank will promulgate information about refinance credits granted to the banks with terms over 30 days (January 27, 2015). Retrieved from http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=14075359 [in Ukrainian].
18. Information of the Ministry of Finances of Ukraine on the execution of the State Budget of Ukraine for 2015 (March 2, 2016). *Uriadovyi kurier – Government Courier*. Retrieved from <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/informaciya-ministerstva-finansiv-ukrayini-08/> [in Ukrainian].
19. State Statistics Service of Ukraine (2016). Monthly retail turnover. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
20. State Statistics Service of Ukraine (2016). Index of industrial output in Ukraine in 2010–2017. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
21. State Statistics Service of Ukraine (2016). Net profits (losses) of the enterprises by economic activities. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
22. Riapolov, K. (March 19, 2015). For Ukrainians, it is now more profitable to buy land for construction than new houses. *S'ohodni – Today*. Retrieved from <http://ukr.segodnya.ua/economics/realty/ukraincam-vygodnee-pokupat-zemlyu-pod-zastroyku-chem-gotovye-doma-600963.html> [in Ukrainian].
23. National Bank of Ukraine (2016). Ukraine's short term debt components by residual maturity. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36693548> [in Ukrainian].
24. National Bank of Ukraine (2016). Dynamics of the payment balance of Ukraine: analytical representation. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208301> [in Ukrainian].
25. Bohdan, T. (2016). External debt burden and challenges for Ukraine's monetary policy. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 7, 21–32 [in Ukrainian].
26. The Medium Term Plan of the Government's priority measures until 2020 approved by the corresponding order of the Cabinet of Ministers of 2 April 2017 No 275-p. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80> [in Ukrainian].
27. Dobbs, R., Lund, S., Woetzel, J., Mutafchieva, M. (February 2015). Debt and (not much) deleveraging. McKinsey Global Institute. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/debt-and-not-much-deleveraging>
28. Restructuring in Ukraine's economy: dynamics, contradictions and influence on economic development: a scientific paper (2015). Institute for economics and forecasting of NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
29. Eurostat (2017). Labour cost levels by NACE Rev. 2 activity. Retrieved 8.06.2017 from http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lc_lci_lev&lang=en
30. The head of the NACBU has estimated Ukraine's corruption market at 85 bln Hrn (April 24, 2017). *LIGA.net – LIGA.net*. Retrieved from <http://biz.liga.net/ekonomika/all/novosti/3653361-glava-nabu-otsenil-korrupsionnyy-rynok-ukrainy-v-85-mlrd-grn.htm> [in Ukrainian].
31. Tohtarova, V. (2010). Income differentiation of the population taking into account the shadow sector. *Ekonomichnyj analiz – Economic analysis*, 7, 166–175 [in Russian].
32. OECD (2016). F OECD actbook 2015–2016: Economic, Environmental and Social Statistics. Retrieved from <http://www.sipotra.it/wp-content/uploads/2016/10/16.8.3.pdf>
33. A big drug producer has doubled its profits (May10, 2017). *delo.ua*. Retrieved from <https://delo.ua/business/krupnyj-proizvoditel-lekarstv-narastil-pribyl-v-2-raza-330755/> [in Russian].